

Teksto spaudimas

RITA MILIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: ritam@lki.lt

Nagrinėjamas vartosenos reiškinys, kurį sąlygiškai galima pavadinti teksto spaudimu. Tai atvejai, kai vartosenoje didesnius ar mažesnius nukrypimus nuo neutraliosios normos išprovokuoja konkretaus teksto garsiniai, leksiniai ar gramatiniai ypatumai: pats tekstas sudaro sąlygas vienokiai, o ne kitokiai raiškai. Atskleidžiamos teksto spaudimo priežastys, reiškimosi būdai ir reiškinių, atsiradusių dėl teksto spaudimo, santykis su bendrinės kalbos normomis.

Raktažodžiai: tekstas, vartoseną, vartosenos variantai, analogija, kalbos normos, kodifikacija, stilistika, tartis, kirčiavimas, leksika, morfologija, sintaksė

1. APLINKOS SPAUDIMAS

Teksto spaudimas – kalbotyroje reta ir iki šiol neapibrėžta sąvoka, tačiau su pačiu reiškiniu neabejotinai susiduriame dažnai.

Kad būtų iš karto aišku, kas turima galvoje, imkime paprasčiausią aplinkos spaudimo pavyzdį – įvairius testus, kuriais tikrinamas intelekto koeficientas. Tam tikros rūšies užduotyse prašoma pasirinkti trūkstantą ir vienintelį įmanomą elementą (raidę, žodį, geometrinę figūrą), su kitais elementais susijusį loginiais ryšiais ir tuos ryšius nuosekliai atkartojantį ir pratęsiantį.

Pavyzdžiui, vietoj daugtaškio prašoma įrašyti žodį:

matas (aras) erelis

kaimenė (...) kepalas

Ši užduotis pagrįsta žodžių homonimija. Žodžius *matas* ir *erelis* formaliai sieja žodis *aras* – „ploto matas“ ir retrogradinis (atgalinis) darinys iš daiktavardžio *erelis*. Pagal tokią homonimijos logiką reikia rasti ir antros eilutės žodžius siejantį žodį – *banda*: „gyvulių būrys, kaimenė“ ir „kepalas“. Taigi aplinka savotiškai spaudžia „tuščią vietą“ ir diktuoja sąlygas, kaip ta vieta turi būti užpildyta. Kai kas panašaus kartais vyksta ir vartosenoje, konkrečiuose tekstuose, tik gerokai sudėtingiau.

2. TEKSTO SPAUDIMAS – VARTOSENOS REIŠKINYS

Naujų reiškinių radimasis, nuolatinė plačiai suprantamų variantų (Durand, 1996: 260–261) konkurencija vartosenoje, apimanti ir pasitaikančius didesnius ar mažesnius nukrypimus nuo neutraliosios normos, turi ne vieną priežastį. Čia veikia ir kitų kalbų įtaka, ir savos kalbos vidinės analogijos; vartosenai visada turi reikšmės funkcinių stilių ir stilingumo reikalavimai, nekalbant jau apie vartotojų įpročius ar tiesiog normų neišmanymą. Kartais tie nukrypimai nuo neutraliosios normos būna motyvuoti (pagrįsti), o dar

kartais – išprovokuoti konkretaus teksto ypatumų. Pastarąjį atvejį galima pavadinti *teksto spaudimu*. Štai pavyzdys:

Geriau būti vargšu negu nemylim__.

Jeigu šį sakinį perskaitėtė: *Geriau būti vargšu negu nemylimu*, t. y. pavartojote įnagininką, vadinasi, teksto spaudimas jus įveikė. Bendrinės kalbos normos reikalauja, kad būtų reiškiantis dalyvis *nemylimas* čia būtų naudininko linksnio, plg.: *Sunku būti nemylimam*. Tačiau žodis *vargšas* šiame sakinyje yra daiktavardis, ir jo norminis būvio įnagininkas verčia paskui save ir dalyvį pavartoti šiuo linksniu. Taigi matyti, kad pats tekstas „spaudžia“ pasirinkti tam tikrą raiškos priemonę, o tai šiuo konkrečiu atveju yra nukrypimas nuo normos. „Pasirinkti“ reikia suprasti nebūtinai kaip sąmoningą veiksmą¹. Visiškai sąmoningas būtų motyvuotas normų laužymas, turint kokį nors specialų tikslą, pavyzdžiui, stiliaus pagyvinimą ar pan., o tai – kitas reiškinys. Čia to specialaus tikslo nėra.

3. TEKSTO SPAUDIMAS KAIP TYRIMO OBJEKTAS

Teksto spaudimą kaip reiškinį straipsnio autorė aptiko ir sau taip įvardijo prieš kokius 15 metų, mėgindama aiškintis kalbos klaidų atsiradimo priežastis². Taigi pavadinimas *teksto spaudimas* yra sąlygiškas, darbinis, ne iš kur nors nusižiūrėtas.

Kokios šio reiškinio priežastys? Kokiems kalbos vienetams būdinga patekti į teksto spaudimo lauką? Teksto spaudimas – įvairialypis, plačiai rėpiantis reiškinys, apimantis be maž visus kalbos lygmenis, sakytinę ir rašytinę vartoseną. Į jį galima žiūrėti įvairiais aspektais – tarsi į kaleidoskopą, kur tie patys spalvoti stikliukai, pasukus kitu kampu, kaskart atrodo vis kitaip. Todėl straipsnyje³ nevengiama tuos pačius pavyzdžius priminti skirtinguose skyreliuose, kaskart atskleidžiant vis kitus jų ypatumus. Aptariamieji tokie su teksto spaudimu susiję dalykai:

- 1) nukrypimų nuo normų priežastys,
- 2) teksto spaudimo kaip reiškinio esmė,
- 3) būdingesni teksto spaudimo atvejai,
- 4) teksto spaudimo būdai, sąlygos, priežastys ir padariniai,
- 5) teksto spaudimas norminamuoju požiūriu.

Dalis teksto spaudimo apraiškų priklauso ir stilistikos sričiai, tačiau šiame straipsnyje nagrinėjami daugiausia tie atvejai, kai dėl teksto spaudimo pavartoti kalbos vienetai yra didesni ar mažesni nukrypimai nuo neutraliųjų bendrinės kalbos normų, bet ne sinonimiškos, o variantiškos (plačiaja prasme) raiškos priemonės.

¹ Kalbos praktikoje su teksto spaudimu dažnai susiduria vertėjai ir kalbos redaktoriai. Išmanydami bendrinės kalbos normas ir matydami normos pažeidimą, jie būtų linkę jį taisyti, bet kartais pats tekstas tam nepasiduoda, ir tenka atsisukti.

² Apie šį reiškinį užsimenama 1992 m. apgintoje daktaro disertacijoje (paskelbta: Miliūnaitė, 2003): „*Teksto spaudimą* būtų galima suprasti kaip kalbos normų laužymą siekiant stilingumo, vengiant dvi-prasmiskumo – dėl paties sakinio leksinių ir gramatinių ypatumų“ (62 išnaša, p. 298); teksto spaudimas laikomas viena iš konkrečių tikslingumo principo apraiškų: jis „gali konkrečiu atveju pako-reguoti kodifikacijos nustatytas taisykles (neiginio galininkas, pažyminio vietininkas ir pan.)“ (ibid., p. 298–299).

³ Straipsnis parengtas pagal pranešimą „Teksto spaudimas kaip naujų kalbos polinkių radimosi prielaida“, skaitytą 2004 m. Jono Jablonskio konferencijoje „Lietuvių kalbos naujadara“ (tezes žr.: Miliūnaitė, 2004).

Pažymėtina, kad straipsnio tikslas – ne pateisinti dėl teksto spaudimo atsirandančius nusižengimus bendrinės kalbos normoms, o pirmiausia mėginti aiškintis tų nusižengimų priežastis. Apskritai šios linkmės tyrimai reikalingi ir perspektyvūs, nes leidžia įžvelgti ir naujus vartosenos polinkius.

3.1. Teksto spaudimas ir nukrypimų nuo normų priežastys

Pagrindinės priežastys, dėl kurių bendrinėje kalboje atsiranda nukrypimų nuo normų, paprastai įvardijamos šios (žr. Pupkis, 1980: 54–64; Kniūkšta, 1994: 5–18):

- 1) kitų kalbų įtaka,
- 2) kitų tos pačios kalbos atmainų įtaka,
- 3) vidinės kalbos sistemos analogijos,
- 4) funkcinių stilių ir stilingumo reikalavimai,
- 5) vartotojų įpročiai.

Teksto spaudimo rezultatas taip pat yra didesnis ar mažesnis vartosenos nukrypimas nuo neutraliųjų (t. y. pagrindinių) normų. Taigi šį reiškinį galima laikyti viena iš nukrypimų nuo normų priežasčių ir įtraukti į pateiktą sąrašą.

Naujų kalbos reiškinų arba ne visada iš karto aiškiai apčiuopiamų polinkių vartosenoje atsiranda dėl panašių priežasčių: čia veikia ir kitų kalbų įtaka, ir vidiniai savos kalbos dėsniai. Teksto spaudimas taip pat gali sudaryti prielaidas naujiems reiškiniams atsirasti ir įsigalėti, o kartais – ir koreguoti kodifikuotas normas.

Antai su abstrakčiaisiais veiksmožodniais daiktavardžiais, padarytais iš veiksmožodžių, kurie patys naudininko nevaldo (pvz., *mėgti – pomėgis, reikėti – poreikis*), ilgą laiką norminamuosiuose darbuose norma laikytas tik kilmininkas (*ko poreikis, pomėgis, bet ne kam*). „Kalbos praktikos patarimuose“ (KPP, 1985: 161) buvo pateikta tokia rekomendacija:

naudininkas geriau nevert.: 1. su žodžiais paklausa, polinkis, pomėgis, poreikis, nuostolis, kaina ir pan.: Paklausa žemės ūkio produkcijai (– žemės ūkio produkcijos paklausa) yra didelė. Poreikis prekėms (– Prekių poreikis) dar ne visada patenkinamas. <...>

Tačiau kai tokio modelio sakinyje atsiranda pažymimasis kilmininkas, kilmininkų sangrūda dažnai kelia dviprasmybių, yra nepatogi:

Mūsų šalies socialinių mokslų specialistų poreikis didėja.

Penki pažymimieji kilmininkai pagrėčiui yra per daug, kad tekstas būtų lengvai suvokiamas. Pasidaro neaišku, apie kieno poreikius kalbama: ar mūsų šalies socialinių mokslų specialistų reikia kitoms šalims, ar jų reikia mūsų šaliai.

Be to, stengiantis laikytis minėtos normos reikalavimų, gali būti suardoma natūrali žodžių tvarka:

Didėja jaunimo poreikiai madingų rūbų, muzikos ir videoaparatus bei įrašų (sp. 1987)⁴.

⁴ Pavyzdžiai imti iš autorės kelis dešimtmečius kaupiamos *Dabartinės vartosenos kartotekos*. Prie pavyzdžio sutrumpintai nurodomas šaltinis ir metai; šaltinių sąrašas – straipsnio pabaigoje.

Kalba pati pasiūlo aplinkinį kelią. Pagal kito sintaksinio modelio analogiją (plg.: *mūsų aistra sportui*) pažymimasis kilmininkas gali virsti objektiniu linksniu – naudininku. Dėl to vietoj kilmininko vartosenoje su daiktavardžiu *poreikis* iš tiesų neretas objekto naudininkas:

Mūsų šalies poreikis socialinių mokslų specialistams didėja.

Šis pavyzdys – vienas iš tokių, kurie rodo, kad teksto spaudimas nėra tik normų neišmanymo dalykas. Kai tokie atvejai kartojasi panašiomis aplinkybėmis, jie peržengia konkretaus teksto ribas, sukuria visą modelį ir gali būti naujų kalbos polinkių pranašas. Dabar toks naudininkas su minėtais daiktavardžiais „turinio objektui reikšti ir reiškiniui apibūdinti“ jau nelaikomas nukrypimu nuo normos, o yra įteisintas kaip šalutinė norma, kuri toleruotina tam tikro modelio sakiniuose (plg. KP S1, 2005: 44–46).

3.2. Teksto spaudimo kaip reiškinio esmė

Mėginant apibrėžti teksto spaudimo sąvoką, reikia išsiaiškinti jo santykį su kitais panašiais reiškiniais – kalbos variantiškumu ir kalbos analogijomis.

3.2.1. Teksto spaudimas ir variantiškumas

Plačiai suprantamas vartosenos variantiškumas yra teksto spaudimo atsiradimo sąlyga. Kitaip tariant, jei nebūtų įmanoma alternatyvi raiška (norminė ar nenorminė – kitas klausimas), nebūtų ir šio reiškinio rezultato. Dažniausiai teksto spaudimui pagrindą duoda bendrojoje vartosenoje funkcionuojantys įvairūs kalbos reiškiniai, kurie yra bendrinės kalbos pakraščiuose arba už jos ribų.

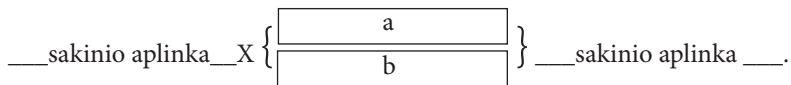
Variantų egzistavimo pagrindas – ta pati reikšmė ar funkcija, reiškiamas skirtingomis formomis. Panagrinėkime vartosenos variantų $a^x : b^x$ susidarymo schemą, čia:

a – nenorminis variantas arba šalutinis normos variantas,

b – norminis (neutralusis) variantas,

x – variantams bendra reikšmė (funkcija)⁵.

Vartosenos variantų susidarymo schema

Kai vartoseną teikia kelias tos pačios reikšmės ar funkcijos x raiškos galimybės (a , b), vieno iš variantų pasirinkimą bendrinėje kalboje reguliuoja norma. Taigi neutraliojoje bendrinės kalbos vartosenoje stengiamasi palaikyti b variantą (tai imkime kaip būdingiausią atvejį), o a varianto (ypač jei jis nenorminis) pasirinkimas dažniausiai būna nulemtas nepakankamo pačių normų išmanymo:

Po {dviejų : dvejų} metų jis grįžo.

Vaistai nuo {padidinto : padidėjusio} kraujospūdžio – su nuolaida.

Brigita sėdo į automobilį ir nuvažiavo nusipirkti {bilietą : bilieta}.

⁵ Klausimas, kaip variantams bendra x reikšmė (funkcija) atsiranda, yra šiuo atveju antrinis; kartais tai pakitusi (dėl svetimų kalbų įtakos) y reikšmė (funkcija), kuri normos atžvilgiu būdinga tik a variantui; kartais ji bendra formų dubletams.

Teksto spaudimo atveju yra atvirkščiai. Vienas variantas, paprastai nenorminis arba ne pagrindinė norma (*a*), išstumia kitą variantą (*b*) kaip tik dėl pastarojo nepageidaujamų požymių, kurie atsiskleidžia tik konkrečioje sakinio aplinkoje. Todėl, žinodami, kaip tekstas atrodo, kai raiškos priemonės pasiduoda spaudimui (1), galime modeliuoti, kaip jis atrodytų „be spaudimo“ (2):

(1) *Protinga moteris turėtų domėtis ir išmanyti politiką* (sp. 2002).

(2) *Protinga moteris turėtų domėtis politika ir ją išmanyti.*

Pirmajame sakinyje veiksmažodis *išmanyti* valdo objekto galininką ir tokį valdymą pri-meta veiksmažodžiui *domėtis*, nors šio valdymo norma – įnagininkas (*domėtis kuo?*).

Kitas pavyzdys:

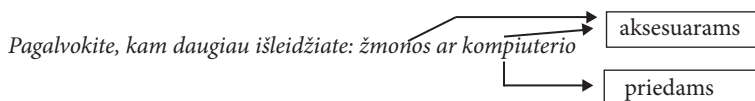
(1) *Po Lavles ežerą plaukiojo daugiau motorinių valčių negu narų; netgi naktį motorų burzgesys užgoždavo gamtos garsus* (vert. 2003).

(2) *Po Lavles ežerą plaukiojo daugiau motorinių valčių negu narų; netgi naktį variklių burzgesys užgoždavo gamtos garsus.*

Bendrinėje kalboje įsigalėjęs lietuviškas žodis *variklis*, tačiau galima manyti, kad pirmajame sakinyje pavartotas *motoras* yra išprovokuotas prieš tai einančio būdvardžio *motorinis*⁶.

Tekstas sukuria sąlygas („duoda užsakymą“) atsirasti vienam, o ne kitam variantui. Renkamės *a*, nors įprastomis sąlygomis turėtume rinktis *b*. Štai vartosenos pavyzdys ir teksto spaudimo atsiradimą vaizduojanti schema:

Pagalvokite, kam daugiau išleidžiate: žmonos ar kompiuterio aksesuarams? (sp. 2000)

Su žodžiu *kompiuteris* (pavadinkime jį spaudžiamuoju dėmeniu) norminėje kalboje vartojamas žodis *priedai*, o *aksesuarai* laikomi reikšmės klaida. Tad lietuvių kalboje sudaryti žodžių žaismui pagrindo nėra. Tačiau kitų kalbų pavyzdžiu, kur *aksesuarai* gali būti vartojama abiem reikšmėmis, spaudžiantysis dėmuo *žmona*, su kuriuo *aksesuarai* yra norma, verčia rinktis bendrą abiem pažymimąjį žodį; šitaip naikindama riba tarp normos ir klaidos.

Taigi esant teksto spaudimui, varianto pasirinkimą reguliuoja ne norma, o tikslingumas.

⁶ Nors terminijoje *variklis* baigia įsigalėti, būdvardis *motorinis*, -ė („varomas variklio“) tebelieka beveik nepakeičiamas (plg. *motorinė valtis*, *motorinis pjūklas* ir kt.), nes, pasak Jono Klimavičiaus, „visuotinio sisteminio virsmo neįvyko“ (Klimavičius, 2005: 92).

3.2.2. Teksto spaudimas ir analogija

Teksto spaudimas – savotiškas atvirkštumas sistemos spaudimui, arba analogijos reiškiniui (plačiau žr.: Эслон, 2004: 35–51)⁷. Analogija būdinga indukciniam mąstymo tipui ir yra tarsi plaukimas pagal kalbos sistemos srovę, o teksto spaudimas – šurkštesnė ar švelnesnė provokacija, nukreipta prieš sistemą. Kai dėl teksto spaudimo daliniai sakinio ypatumai perkeliama to sakinio reiškiniui, kuriam normų atžvilgiu jie nebūdingi, tada veikia klaidinanti analogija (plačiau žr.: 3.3.1.1).

Aiškių sistemos spaudimo – analogijos – apraiškų galima rasti vaikų, kurie dar tik pradeda perprasti kalbos sistemą, vartosenoje. Pavyzdžiui, junginyje *atgesink šviesą* veiksmazodžio priešdėlio *at-* reikšmė yra sistemiška (bet nenorminė), atsiradusi dėl priešdėlių *už-* ir *at-* priešpriešos (pagal *užrakink – atrakink*, *užsuk – atsuk* pasidaroma ir *užgesink – atgesink*); norminis variantas yra *uždek šviesą*. Kitas vaikų kalbos pavyzdys – vardininko formos „atkūrimas“: *miegamąjįs* („miegamasis“) pagal dažniau vartosenoje girdėtas kitas paradigmos formas *miegamąjį*, *miegamąjame*.

Analogija, galima sakyti, veikia tekstą už jo ribų. Ji yra fonas, kuriame renkama vienas ar kitas variantas: vartosenoje pagal tam tikrus esamus modelius realizuojama sistema. Kaip matyti iš pateiktų vaikų kalbos pavyzdžių, norma retkarčiais nesutampa su realiaja ar tariamąja sistema. Kartais nesistemiški reiškiniai įsitvirtina vartosenoje ir tada dažniausiai aiškinami kaip išimty.

Vis dėlto ir teksto spaudimas kartais gali būti konkreti sistemos spaudimo išraiška vartosenoje – pirmieji ženklai, kad sistemoje bręsta pokyčiai.

3.3. Būdingesni teksto spaudimo atvejai

Teksto spaudimą galima tirti pagal teksto elementus (spaudžiantįjį ir spaudžiamąjį dėmenį), spaudimo atsiradimo pagrindą, kalbos lygmenis ar sritis, kur jis gali reikštis. Į tai atsižvelgiant, toliau teksto spaudimas bus nagrinėjamas trimis pjūviais: 1) aptariami teksto spaudimo būdai (kas vyksta tekste veikiant spaudimui); 2) parodoma, kas tekste sudaro sąlygas atsirasti spaudimui; 3) apžvelgiamos svarbiausios jo apraiškos (kokie kalbos vienetai patenka į teksto spaudimo lauką).

3.3.1. Teksto spaudimo būdai. Jų galima skirti du ryškesnius:

- 1) kalbos vieneto požymiai perkeliama ir kitam to teksto vienetai,
- 2) persigrupuoja kalbos vienetų funkcijos.

3.3.1.1. Dažnas atvejis, kai tekste esančio kalbos vieneto požymiai perkeliama (galima būtų sakyti – primetami) kitam to teksto vienetai, nors tai gali daugiau ar mažiau prieštarauti kalbos normoms. Taigi nenorminio ar ne visai norminio varianto atsiradimą tekste gali diktuoti jau esantis panašus dėmuo, reikalaujantis tam tikro semantinio ar sintaksinio junglumo. Tai galima būtų vadinti kontekstiniu žodžių semantinių ar gramatinių požymių supanašėjimu, pavyzdžiui:

Mūsų televizijos ž i n i o s – tikrai ne konservai; vakare parengiamos, rytą, jei reikia, kas nors pakeičiama – pašviežinama [: žinios atnaujinamos] (sp. 1998)⁸.

⁷ Analogija, būdama kalbos atsinaujinimo – naujų formų atsiradimo pagal esamą pavyzdį – pagrindas, padeda palaikyti vadinamąją kalbos sistemos „stabiliąją nepusiausvyrą“. Analogijos apraiškų gali būti įvairių: reiškiniai siejami pagal tokias pačias ar panašias atsiradimo priežastis, pagal vidinę tų reiškinų raidos logiką, pagal panašų jų tikslingumą, pagal atliekamų funkcijų panašumą ir kt. (Эслон, 2004: 36, 39).

⁸ Dėl teksto spaudimo atsiradę raiškos būdai pavyzdžiuose pajuodinti, spaudžiantieji elementai, jei jų yra, pabraukti, spaudžiamieji – išretinti; laužtiniuose skliaustuose nurodoma, kokio modelio norminis variantas turėtų (bent teoriškai) būti vartojamas, jei nebūtų teksto spaudimo.

Pagrindą šiam spaudimui sudaro *šviež-* : *nauj-* šaknų vedinių konkurencija vartosenoje, besiklostanti ne be kitų kalbų įtakos, kai *šviež-* šaknies vediniai skverbiasi į *nauj-* šaknies vedinių vietą (plg.: *šviežia naujiena*, *šviežios idėjos* ir t. t.). Panašus buvo ir minėtas pavyzdys su *kompiuterio* ir *žmonos aksesuarais*.

Kontekstinis gramatinių funkcijų perkėlimas matyti iš tokio sakinio:

Žmonės užsiėmę savais reikalais ir neturi laiko, noro ar pinigų duobei taisyti [: *noro taisyti duobę*] (sp. 2001).

Daiktavardžiai *laikas* ir *pinigai* gali reikšti priemonę, todėl su paskirties naudininku ir bendratimi yra norma, o *noras* neturi priemonės reikšmės ir eina su objekto galininku ir bendratimi (*neturi noro taisyti duobę*) (KP S1, 2003: 48). Tačiau minėtame sakinyje šie trys daiktavardžiai yra vienuose sakinio dalyse, ir *noras* patenka į priemonės reikšmės daiktavardžių ir jų konstrukcijų spaudimo lauką.

Tokias teksto spaudimo apraiškas galima aiškinti kalbos ekonomijos siekimu.

3.3.1.2. Dėl teksto spaudimo sakinyje kartais keičiasi – **persigrupuoja kalbos vienetų funkcijos**. Skirtumas nuo ką tik aptarto reikšmės (funkcijų) perkėlimo atvejo tas, kad čia spaudžiamasis dėmuo ne įgauna spaudžiančiojo dėmens požymius, o tiesiog „ieško“ kitos, dėl kokių nors priežasčių patogesnės, vietos sakinyje.

Ypač dažnas teksto spaudimas, kai sakinyje susidaro virtinė pažymimųjų kilmininkų. Vengiant dviprasmybės ar šiaip siekiant aiškumo, dalis tų kilmininkų virsta kitomis (ne visada norminėmis) raiškos priemonėmis. Be pradžioje aptarto modelio *ko poreikis* : *poreikis kam*, minėtini keli iš norminimo praktikos gerai žinomi atvejai, kai pažymimasis kilmininkas virsta objektiniais linksniais ar prielinksninėmis konstrukcijomis. Pavyzdžiui, veiksmožodis *atitiktį* valdo galininką, o jo abstraktas *atitikimas* – sistemiskai – kilmininką. Tačiau sudėtingesnės sandaros sakiniuose kilmininkas neretai nepatogus ir virsta nenorminiu naudininku:

Kalbos kultūra – <...> 2. Šnekos atitikimas nustatytoms kalbos (taries, kaitybos <...>) normoms arba kodifikacijai (Kalbotyros terminų žodynas, 1990: 96).

Kadangi šioje vietoje teksto spaudimas akivaizdus, stiprus ir panašaus modelio sakiniuose dažnai besikartojantis, vietoj abstrakto *atitikimas* kaip kompromisas normintojų pasiūlyta prirėkus su naudininku vartoti daiktavardį *atitiktis*: *įstatymo atitiktis Konstitucijai* (KP S 1, 2003: 39).

Panašiai yra ir su veiksmožodžio *tikėti* (r. „laikytis religinių įsitikinimų“, DŽ_{5e}), kuris valdo galininką, abstraktu *tikėjimas*. Vietoj ne visada patogaus pažymimojo kilmininko sakinyje atsiranda nenormine laikoma prielinksnio į konstrukcija⁹:

Pastarieji įvykiai jų tikėjimą į Dievą tik sustiprino [: *jų Dievo tikėjimą*] (vert. 1992).

Dar kitu atveju pažymimasis kilmininkas gali virsti lietuvių kalbai nelabai būdingu pažyminio vietininku (plg. KP S1, 2003: 98, 125):

Baltarusijos demokratijos rėmėjai Lietuvos Seime piktinasi vieno iš Baltarusijos opozicijos lyderių sulaikymu [: *Lietuvos Seimo Baltarusijos demokratijos rėmėjai*] (sp. 2002).

⁹ Pasak Jono Klimavičiaus, „būdami apdairūs, turime matyti, kad susidaro tam tikrų sunkumų vartojant daiktavardį *tikėjimas*, ypač su pažyminiu“, <...> bet „sunkesni atvejai jokia būdu negali apversti taisyklės“ (Klimavičius, 1993: 15).

3.3.2. Teksto spaudimo sąlygos. Minėta, kad esant teksto spaudimui, varianto pasirinkimą reguliuoja ne norma, o tikslingumas. Kaip konkrečiai jis reiškiasi? Remiantis aptartais pavyzdžiais, galima skirti keturis ryškius atvejus:

- 1) ekonomiškumo siekimas,
- 2) lankstesnės (patogesnės) formos siekimas,
- 3) dviprasmybės vengimas,
- 4) panašių vienetų sangrūdų vengimas.

3.3.2.1. **Ekonomiškumo** siekimas gerai matyti aptartais funkcijų ir reikšmių perkėlimo atvejais. Tai galima vadinti ir kalbos kondensacija – raiškos glaudinimu vengiant kartoti kai kurias raiškos priemones, nors jos turi ir savo ypatumų; to padarinys – kalbos priemonių reikšmės ir funkcijų niveliacija.

3.3.2.2. **Lankstesnės formos siekimas.** Dėl ribotų darybinių žodžio išgalių tekste atsiranda kitas darybiškai patogus, bet dažniausiai nenorminės reikšmės žodis (plačiau žr. 3.3.3.4.3).

3.3.2.3. **Dviprasmybės vengimas.** Tai bene pati dažniausia teksto spaudimo sąlyga: vengiama atsitiktinai į tą patį tekstą galinčių patekti keliareikšmių žodžių ar konstrukcijų, homonimų, todėl renkama kita raiškos būdas. Be aptartų pažymimojo kilmininko vengimo atvejų, panašių pavyzdžių nemažai galima rasti ir leksikoje.

Štai sakiny iš kalbotyros teksto – sintaksės srities:

*S. kaip svarbius **faktorius**, lemiančius tarinio formos pasirinkimą, nurodo tarinio poziciją ir veiksnio struktūrą. <...> Vienas iš tokių **faktorių** yra **veiksnių** eilės ilgis (rš. 2002).*

Skolinį **faktorius** kalbos redaktorai pakeistų lietuvišku atitikmeniu *veiksnys*, tačiau... tuoj pat būtų priversti atsitaistyti ir *faktorių* palikti. Viena reikšme pavartotas *veiksnys* išstumia iš teksto tokį patį kitos reikšmės žodį – panaikina galimybę vartoti savą žodį vietoj skolinto.

Homografinė esamojo laiko 3-iojo asmens veiksmožodžių *būti* ir *irti* forma *yra* taip pat kartais kelia nepatogumų, kai iš konteksto sunku suprasti, kokios reikšmės žodis pavartotas. Kai kada ši forma sukirčiuojama, nes kirtis padeda atskirti reikšmę, o kai kada dėl teksto spaudimo pavartojamas šalutinis *irti* variantas *irsta*:

Ar žinai, kas nutinka sielai, kai kažkas palengva metų metais tavo viduje yra, – ir visą laiką tai jauti? (vert. 2003).

Kai kas be užuolankų teigia, jog jo veidas tiesiog irsta (sp. 2002).

Sutampančios kai kurių daiktavardžių linksnių formos taip pat kartais gali būti nepatogios sakinyje, ir teksto spaudimas skatina kitus, ne visada norminius, raiškos būdus. Pavyzdžiui, dėl rusų kalbos įtakos plitusi nenorminė konstrukcija su polinksniu *pagalba* taísoma priemonės įnagininku ([*kelia*] *kranu pagalba ntk.* = *kranu*; KP S1 2003: 91), tačiau kai įnagininkas formaliai sutampa su vardininku, sakiny ne visada sklandus, ir renkama šiuo atveju atrodanti patogesnė konstrukcija su polinksniu *pagalba*¹⁰:

¹⁰ Tai toli gražu ne vienintelė teksto spaudimo, susijusio su polinksniu *pagalba* vartojimu, apraiška. Šią konstrukciją skatina ir reikalas sintaksiškai parodyti nelinksniuojamų daiktavardžių priemonės įnagininko poziciją, pavyzdžiui: *Mokymas vyksta video pagalba arba studijuojant neakivaizdiniu būdu namuose* (sp. 2006). (Šiuo atveju nepaieškota kitų, norminių, raiškos būdų: *video priemonėmis; per video.*)

Didesnes patalpas suveriamos stiklo sienos pagalba galima padalyti [: *suveriamas stiklo siena*] (sp. 2001).

3.3.2.4. Panašių ar tokių pačių kalbos vienetų sangrūda tekste taip pat gali išprovokuoti ne neutraliojo, o šalutinio varianto atsiradimą, vengiant formalaus pasikartojimo, ar pan.:

Jie žinojo, jog, kad ir kur slapstytysi vadas, jis turi suprasti, koks pavojus jam gresia [: *žinojo, kad, kad ir kur*] (vert. 2003).

Paprastai pirmenybė teikiama neutraliam prijungiamajam jungtukui *kad*, o *jog* yra šalutinis variantas, kurį linkstama vartoti stilingumo sumetimais, ypač kai jungtukas *kad* tekste per dažnas. Tačiau šiame sakinyje *jog* iškeliamas į pirmą vietą, nes toliau įsiterpęs šalutinis nuolaidos sakinytis negali būti jungiamas jungtuku *jog*.

Dabartinėje vartosenoje iliatyvas yra šalutinė norma, neretai pramaišiu vartojama su prielinksnio *į* konstrukcija. Iliatyvą tekstas „spaudžia“ vartoti ypač tada, kai sakinyje jau yra kita prielinksnio *į* konstrukcija, ir jų sangrūda sakinių darytų nesklaidų:

<...> jok kiek žirgas įkerta į Harvičą. Tada sėsk į Norvegijon plaukiantį laivą [: *į į Norvegiją plaukiantį laivą* arba: *į laivą, plaukiantį į Norvegiją*] (vert. 2005).

Vakar į Vašingtoną Seimo komandiruotėn išleistas K. G. [: *į Vašingtoną į Seimo komandiruotę*] (sp. 2005).

Taigi galima daryti išvadą, kad minėtos keturios sąlygos, kurių reikia teksto spaudimui reikštis, t. y.: 1) ekonomiškumo siekimas, 2) lankstesnės (patogesnės) formos siekimas, 3) dviprasmybės vengimas ir 4) panašių vienetų sangrūdos vengimas, yra bendro siekimo, kad tekstas būtų įvairiapusiskai patogus, išraiška. Tad patogumo siekimą (trumpa, aišku, sklandu) ir galima laikyti svarbiausia teksto spaudimo priežastimi.

3.3.3. Teksto spaudimo apraiškos. Teksto spaudimas būdingas įvairiems kalbos lygmenims. Veikiama gali būti kalbos vieneto forma arba reikšmė (funkcija). Toliau apžvelgiami būdingesni tarties, kirčiavimo, leksikos (savų ir svetimų žodžių, žodžių reikšmių), žodžių formų, konstrukcijų vartojimo ir kiti dažnesni teksto spaudimo atvejai.

3.3.3.1. Tartis. Iš pirmo žvilgsnio vienas iš paprasčiausių garsinio teksto spaudimo pavyzdžių atrodytų esanti asimiliacija. Gretimi ar net tolesni garsai veikia vienas kitą, kad būtų patogiau juos tarti, ir pagal tam tikrus dėsnius supanašėja: vieno garso požymiai perkeliama kitam garsui, ir pakinta paveiktojo garso fonologinė vertė (LKE, 1999: 36), pvz.: *neišbaigtas* [neižbaiktas], *užslinko* [uslinjko]. Tačiau tikroju teksto spaudimu asimiliacijos netiktų vadinti, nes čia veikia aiškūs dėsniai, nepriklausomi nuo atsitiktinio garsų susidūrimo konkrečiame tekste. Tai greičiau ilgai istoriškai besiklosčiusio sakinio teksto spaudimo rezultatas. Ko gero, teksto spaudimu dabar būtų galima vadinti priešingą asimiliacijai reiškinį – disimiliaciją, t. y. vieno iš dviejų vienodų garsų pakeitimą kitu garsu (LKE, 1999: 165). Nors bendrinei lietuvių kalbai disimiliacija šiaip nėra būdinga (tiriama daugiau diachroniškai), tačiau kaip tik dėl teksto spaudimo retkarčiais ją galima būtų įžiūrėti ir tiesiogiai vykstant kalbos sraute. Keli pavyzdžiai:

Tokius agurkus ir augina, ir raugina [: *i raugina*] (šnek.).

Kilnojamoji paroda surengta priešalyje [: *priesalyje*] (šnek.).

Bendrinės kalbos tarties normos reikalauja sulieti kai kuriuos greta pasikartojančius garsus (plg. *pusseserė* [puseserė]), tačiau dėl aiškumo jie gali būti ištariami, kad nesusidarytų dviprasmybės. Pirmajame sakinyje aktualu skirti žodžius *auginti* ir *rauginti*. Antrajame norima pabrėžti daiktavardžio priešdėlį *prieš-*, kad jis nebūtų sutapatintas su priešdėliu *prie-* (plg.: *priesalis* – kaip *priemenė*; *priešsalis* – kaip *prieškambaris*).

3.3.3.2. **Rašyba.** Lietuvių kalbos rašybos taisyklės gana smulkiai apibūdina didžiųjų ir mažųjų raidžių rašymo tvarką, ir vartosenoje variantų randasi dėl tų taisyklių neišmanymo. Tačiau retais atvejais ir čia esama pagrindo teksto spaudimui reikštis:

Šiuo metu vietoj buvusių dviejų pakopų – apylinkių teismų ir Aukščiausiojo Teismo veikia keturių pakopų teismai. Tai apylinkų, apygardų teismai (pastarųjų šalyje yra penki), Apeliacinis ir Aukščiausiasis Teismai (sp. 1995).

Pagal rašybos taisykles tik pavadinimo *Aukščiausiasis Teismas* abu žodžiai rašomi didžiąja¹¹, o visų kitų čia minimų teismų pavadinimų žodis *teismas* turi būti rašomas iš mažosios raidės. Šiame pavyzdyje paskutinis žodis *Teismai* pavartotas apibendrintai ir turėjo būti iš mažosios raidės, tačiau žodis *Aukščiausiasis* „spustelėjo“ rinktis didžiąją raidę.

3.3.3.3. **Kirčiavimas.** Poezijoje neretas atvejis, kai dėl rimo aukojamas norminis kirčiavimas. Tai taip pat galima laikyti savotišku teksto spaudimu:

*Šiaurės Atėnuose gyveno toks Čiurlionis
kuris be galo mėgdavo keliones*

(Antanas A. Jonynas)

3.3.3.4. Leksika.

3.3.3.4.1. **Sava ir svetima.** Dėl gana įvairių priežasčių pats tekstas verčia pavartoti (kalbos redaktorių akimis – palikti nepakeistą) ne savą, o skolintą žodį, kuris gali būti ir sinonimo, ir svetimybės vertės. Be minėtų *faktoriaus* : *veiksni*, dar keli pavyzdžiai:

Gera išsilaikęs skeletas buvo rastas sėdintis. Palaidoto žmogaus veidas buvo nukreiptas į rytus – jis tarsi žiūrėjo į tekančią saulę (sp. 2002).

Lietuviškas daugiskaitinis variantas *griaučiai* šiame tekste būtų paprasčiausiai nepatogus: būtų neaišku, kiek tų griaučių. Spaudžia parankesnė skolinio forma – vienaskaita, nes kalbama apie vieną žmogų.

Žodžių junglumo priešvara – ar moterys gali *vyrauti?* – verčia rinktis ne savą, o tarptautinį žodį:

Šioje kompanijoje dominuoja moterys [: *vyrauja*] (šnek.).

3.3.3.4.2. **Žodžių reikšmės.** Panašioms dalykams įvardyti kartais reikalinga viena bendra (invariantiška) raiška, neutralizuojanti tam tikrais atvejais svarbius jų reikšmės skirtumus. Tokiu tikslingumu galima paaiškinti ir šio sakinio raišką:

¹¹ Čia neminimo (tuo metu dar nebuvusio) *Konstitucinio Teismo* – taip pat abi didžiosios raidės.

Kaip tariame ir rašome šiuos balsius?

Glautumo sumetimais pasirinkta viena raiškos priemonė – vyriškosios giminės daiktavardis *balsis*, nors, laikantis normos, žodžių *balsis* („kalbos garsas“) ir *balsė* („balsį žyminti raidė“) reikšmės yra skiriamos: tariami *balsiai*, rašomos *balsės* (žr. DŽ_{sc})¹².

Teksto spaudimą galime pamatyti ne tik kaip rezultatą, bet ir kaip procesą. Pačiame sakinyje gali būti fiksuotas ir iki spaudimo buvęs modelis, ir atsiradęs naujas variantas:

Vienoje nedidukėje čia pat esančioje grotuotoje patalpoje <...> sėdintis (stovintis) vyriškis reikalavo advokato ir „Lietuvos ryto“ korespondento (sp. 1996).

Su žodžiu *kamera* (kuri čia sinonimiškai įvardyta kaip *grotuota patalpa*) įprasta vartoti veiksmąžodį *sėdėti*. Toks variantas iš pradžių ir pasirenkamas: *sėdintis*, bet čia pat patikslinama: *stovintis vyriškis*, nes tai atitinka norimą apibūdinti situaciją.

Panašius atvejus galima vertinti kaip pereinantį į stilistiką žaidimą žodžių reikšmėmis.

3.3.3.4.3. Žodžių daryba. Teksto spaudimas gali lemti šalutinio normos varianto arba nepageidaujamos darybos žodžio pasirinkimą:

Enciklopedistai žino kai ką apie viską, specialistai – viską apie kai ką, o žurnalistai – viską apie viską (sp. 1998).

Tarptautinio dėmens *-istas, -ė* norma lietuvių kalboje nėra sistemiška – daug nulemta vartojimo tradicijos. Kai kurie skolinti žodžiai lieka su ja, kai kurie lietuvinami (plg. *futbolininkas, violončelininkas*, bet *artistas, gimnazistas* ir pan.). Pateiktame pavyzdyje norma linktų prie sulietuvinto varianto *enciklopedininkas*, tačiau greta esantys du dariniai su baigmeniu *-istas* „spaudžia“ vartoti ir *enciklopedistą*.

Būdvardžių daryba su priesaga *-inis, -ė* yra kiek ribojama; ypač patariama vengti tokių darinių iš abstrakčių veiksmąžodinių daiktavardžių (KPP, 1985: 95; KancKP, 2007: 112 [*įstatyminis, -ė*]), tačiau dėl teksto spaudimo – tame pačiame sakinyje esančių norminių šios priesagos būdvardžių – jų pasitaiko:

Kiekviena valstybė narė imasi veiksmingų įstatyminių, administracinių, teisminių ir kitokių priemonių <...> (sp. 2003).

Įdomus atvejis, kai dėl kaip nors ribotų žodžio darybinių išgalių renkamasi kitas, darybiškai patogus, tačiau nenorminės reikšmės žodis:

*Tai pastoviausi ir patikimiausi mūsų klientai [: *nuolatiniausi klientai] (intern. 2004).*

*Bylos baigčiai turėjo įtakos teisminio nagrinėjimo betarpiškumas [: *tiesioginumas] (rš. 1998).*

3.3.3.4.4. Morfologija. Teksto spaudimą žodžių formos patiria ir dėl galimo dviprasmiškumo (minėti variantai yra: *irsta*), ir siekiant jų lankstumo, ir perkeliant vienos formos požymius kitai.

¹² Tokio reikšmių skyrimo pagrįstumu yra buvę suabejota, nes teksto spaudimas akivaizdžiai rodo vartosenoje atsirandant nepatogumų (žr. Kučinskaitė, 1983: 32–33).

Nors gramatikos normos riboja kai kurių daiktavardžių daugiskaitos vartojimą (pvz., vienaskaitinių, taip pat abstrakčiųjų veiksmažodinių daiktavardžių; plg. KP G, 2002: 20–21), stilistiškai daugiskaita įmanoma, kai siekiama pabrėžti gausumą. Pateikiamuose pavyzdžiuose daugiskaitai atsirasti sąlygas sudarė kaip tik tekstas, kuriame yra norminių vienarūšių daugiskaitos formos daiktavardžių:

Prasidės mokyklos kasdienybė – pasitarimai ir pasibarimai, nepasitenkinimai ir apkalbos, pykčiai ir ambicijos [: nepasitenkinimas, pyktis] (sp. 1991).

<...> kasdienę kaimo buitį, kur telpa keisčiausi ir prieštariniausi dalykai – karas dėl nepasidalinamos žemės, vagnystės ir girtavimai, nevilts ir abejingumai (sp. 1993).

Vienos gramatinės formos požymių perkėlimu kitai galima laikyti ir neretą nesangrąžinių formų vartojimą su savybiniais įvardžiais (*ginti save*) (KP G, 2002: 35–36) vietoj sangrąžinių formų, reiškiančių veiksmą, nukreiptą į save (*gintis*), kai sakinyje tas pats veiksmažodis valdo ir objektą (*ginti turtą*):

Iš bylos matyti, kad N. N. siekė apginti savo turtą ir save nuo pavojingo kėsinosi [: *apsiginti ir apginti savo turtą*] (rš. 1995).

Žinoma, kiekvieną kartą išleisdama vaiką į kiemą su riedlente įspėju, kad saugotų ir save, ir kitus [: *saugotųsi ir saugotų kitus*] (sp. 2006).

Tekstas kartais sudaro sąlygas pavartoti paprastai nekaitomų žodžių kaitomąją formą. Antai daiktavardis *ledi* (r. „Didžiojoje Britanijoje – ištekJusi aristokratė, aukštuomenės moteris“) pateikiamas kaip nelinksniuojamas (DLKG, 2005: 82; TŽŽ, 2001), pvz.: *Kambaryje sėdėjo trys senyvos ledi*. Vis dėlto pripažįstama, kad bent šnekamojoje kalboje jį galima kaityti (KP G, 2002: 64), taigi forma yra variantiška. Tai leidžia teksto spaudimo atveju rinktis linksniuojamąją formą ir rašomojoje kalboje, kai nelinksniuojamoji būtų dviprasmiška:

Visi norėjo pamatyti Mėlynbarzdį, serijinį ledžių žudiką [: *ledi žudiką*] (sp. 1995).

Vartojant nekaitomąją formą *ledi*, būtų ne visai aišku, apie kiek ledžių kalbama (nors žodis *serijinis* rodo, kad turima galvoje ne viena), ir tai išprovokuoja vartoti kaitomąją formą.

3.3.3.4.5. Sintaksė. Žodžių junginiai ir sintaksinės konstrukcijos gali patirti sakinio modelio spaudimą. Jau minėta, kad palankią dirvą tokiam spaudimui sudaro vienaarūšių sakinio dalių buvimas sakinyje.

Reiškiant būvį daiktavardinėmis ir būdvardinėmis kalbos dalimis, daroma normos skirtumų (KP S1, 2003: 75–85). Bet kai kada būdvardis patenka į tokią vienaarūšės sakinio dalies poziciją, kad perima daiktavardžio požymius:

Dalis darbuotojų tapo nedarbingais arba invalidais dėl draudėjo kaltės [: *tapo nedarbingi*] (intern. 2004).

Sakinio modelio spaudimą dažnai patiria ir abstraktieji, ypač *-imas* (*-ymas*) priesagų, daiktavardžiai, perimdami konkrečiųjų daiktavardžių sintaksinius požymius. Kai kuriose sintaksinėse pozicijose, pavyzdžiui, reiškiant tikslą ir paskirtį, vietą, laiką ir pan., abstrak-

čiųjų daiktavardžių vartoseną norma gerokai apriboja. Tačiau kartais abstrakčiųjų ir konkrečiųjų daiktavardžių vartojimo skirtumai niveliuojasi.

Abstrakčiųjų daiktavardžių paskirties naudininkas paprastai keičiamas bendratimi, bet toje pačioje sakinio pozicijoje esantys konkretieji daiktavardžiai spaudžia visur vartoti naudininką:

Darbovietė skirta darbu, mokyklos ir universitetai – švietimui, restoranai – valgymui, barai – gėrimui, gatvės – tikslingam ėjimui iš vienos vietos į kitą [: skirti valgyti, gerti, eiti] (sp. 2001).

Dėl princo polinkio užavimui ir lenktyniniams automobiliams galvojama apie skyrības [: polinkio užauti] (sp. 2003).

Panašiai atsitinka ir vietininkams, kurių vartojimo apribojimus panaikina vienarūšėmis sakinio dalimis einantys kiti norminiai vietininkai:

Raktas į tiesą, pasak Prusto, glūdi ne knygoje, o individe (sp. 2003).

Niekas deramai neįvertino šios moters reikšmės Lietuvos valstybiniame ir politiniame gyvenime bei Nepriklausomybės atkūrimo [: reikšmės atkuriant Nepriklausomybę] (sp. 2004).

Dažnai teksto spaudimas paveikia sakinio konstrukcijas dėl galimos dviprasmybės. Be jau minėtų (3.3.1.2) kilmininko nevienareiškiškumo atvejų, dar galima pridurti kilmininko ir galininko vartojimą su kreipimosi reikšmės veiksmažodžiais (*klausti, prašyti* ir kt.). Vengiant sintaksinės konstrukcijos dviprasmybės, pasirenkamas kitas linksnis (šalutinė norma), ir tai jau yra tapę modeliu (žr. KP S1, 2003: 25)¹³: *Paprašė tėvą peilio [: tėvo peilio].*

Panašiai dėl galimos dviprasmybės su kovojimo reikšmės veiksmažodžiais (*kariauti, kautis, kovoti*) kartais renkama ne pagrindinė norma – prielinksnio *su* konstrukcija, o šalutinė – prielinksnio *prieš* konstrukcija: *Jis kovėsi prieš saviškius* (płg.: *su saviškiais*; KP S2, 2003: 90–91).

Iš sintaksės reiškinių su teksto spaudimu susiję ir jau minėtas valdymo suplakimas (*domėtis ir išmanyti politiką*), iliatyvo vartojimas greta prielinksnio *į* konstrukcijos, polinksnio *pagalba* vartojimas ir kt.

3.4. Teksto spaudimo padariniai

Apžvelgus būdingiausias teksto spaudimo apraiškas ir atvejus, galima grįžti prie šio reiškinio priežasčių ir galimų padarinių kalbai, jos sistemai ir normoms. Svarbiausia šio reiškinio priežastis, kaip minėta (3.3.2) – patogumo siekimas: kalbos glaudinimas(is) ir dviprasmiškumo vengimas.

Pačios tos priežastys nekelia vien neigiamų padarinių. Kalbos ekonomija – viena iš kalbos universalijų. Dviprasmiškumo vengimas – taip pat svarbus argumentas ieškoti kitokios raiškos, kuri tą dviprasmiškumą panaikintų. Tačiau dėl teksto spaudimo kartais pakinta žodžio reikšmė, semantinis junglumas, forma, junginio ar konstrukcijos sintaksinė

¹³ Nors su kreipimosi reikšmės veiksmažodžiais, jei nėra objektinės reikšmės kilmininko, įprastesnis adresato kilmininkas (*prašė tėvo paskubėti*), tačiau jau 1939 m. „Kalbos patarėjyje“ adresatui reikšti buvo teikiama vartoti galininką: „šitoks galininko ir kilmininko skyrimas tam reikalui yra tuo labai patogus, kad jis niekad nesukelia jokios dviprasmybės ir įgalina daug lengviau skirti gretimines reikšmes“, pvz.: *Jonas prašė Petrą Marytės laiško* (p. 99–100).

funkcija, o tai gali prieštarauti kodifikuotoms normoms. Todėl galimi tokie teksto spaudimo padariniai:

- kalbos vienetų reikšmės (funkcijų) niveliacija ir iš to dažnai kylantis
- nusižengimas kalbos normoms.

Taigi reikia aiškintis ir tai, koks teksto spaudimo santykis su kalbos normomis.

3.5. Teksto spaudimas norminamuoju ir stiliaus požiūriu

Vartoseną kai kada, kaip matyti, lengvai pasiduoda spaudimui. Kaip elgtis normintojams? Nukrypimų nuo normos, atsirandančių dėl teksto spaudimo, negalima vertinti vienodai. Normintojų uždavinys – aiškintis, kokie tie nukrypimai:

- atsitiktinė (nedaranti žalos) vartosenos apraiška,
- neleistinas normos pažeidimas,
- nauji vartosenos polinkiai (ilgainiui galintys virsti norma).

Vienas dalykas yra pavieniai atvejai, nulemti tik konkretaus teksto ir niekada nepasikartosiantys. Kitur tai virsta ištisu modeliu ir naujų reiškinių atsiradimo ženklu. Kol teksto spaudimas atrodo atsitiktinis ir tam tikrame kontekste kalbos reikškinys atsiranda retai, jo tarsi nepastebime, bet kai tas spaudimas pradeda kartotis dažniau ir peržengia konkretaus teksto ribas, galima pradėti ieškoti dėsningumų.

Teksto spaudimas verčia galvoti ir apie normų ir klaidų brėžimo ribas. Ne kartą kyla klausimas: ar verta mėginti dirbtinai atskirti tokius atvejus, kurie vartosenoje sueina į vieną vietą ir ribos išnyksta? Pasirinkimas gali būti tik toks: arba nieko nepaisant laikytis esamų ribų, arba tas ribas platinti. Kai teksto spaudimas apima visą modelį, ima kartotis tam tikro tipo tekstuose, galima kalbėti apie polinkius, dėsningus reiškinius. Normintojų uždavinys – visapusiškai įvertinti tokius polinkius: numatyti galimus padarinius ir įteisinti reiškinių arba ne.

Motyvuotas normų laužymas – priešingas, nors išoriškai panašus, reikškinys, kai normos pažeidžiamos sąmoningai, turint kokį nors tikslą. Pirmu atveju mes provokuojame kalbą, antru – kalba mus provokuoja, kai konkretūs teksto ypatumai verčia peržengti neutraliosios normos ribas¹⁴.

Stiliaus požiūriu teksto spaudimas gali būti puiki dirva įvairinti kalbos raškos priemonių išgales. Ypač tada, kai teksto spaudimo rezultatas nesikerta su kalbos normomis, jis gali teikti gyvumo, ekspresyvumo, sukurti žodžių žaismą ar šiaip netikėtumo įspūdį.

Štai pavyzdys, kai teksto spaudimas atsiranda tiesiog mūsų akyse, ir matome, kaip autorius – poetas Vytautas Bložė – jam pasiduoda:

O dėl tos meninės „nuslėptos“ [kūrinio. – R. M.] formos norėčiau pridurti: svarbu, kad kūrinys taptų vadinama „tiršta“ forma ir kartu tas „tirštumas“ būtų tarsi nepastebimas, natūralus. Turi būti panašiai kaip mįslėse – tarsi žaisminga, lengva, smagu, o slypi gana didelis ir klaidus prasmės laukas, tiksliau būtų, žinoma: miškas... (sp. 2004)

Žodžiai *prasmės laukas* sudaro pastovųjį junginį, ir autorius jį pavartoja, bet netrukus apsižiūri, kad platesnis kontekstas verčia ieškoti kito, tikslesnio, žodžio.

¹⁴ Reikia pripažinti, kad riba tarp motyvuoto normų laužymo ir teksto spaudimo ne visada ryški. Pavyzdžiui, laisvojo stiliaus tekste *motoras*, o ne *variklis* greičiausiai pavartotas dėl sąskambio, žodžių žaismo: *Lygiadienis. O motto, kuriuo, jei pastebėjote, pradėdu kiekvieną apžvalgą, nes be jo pastaruoju metu joks prisiverstinės kūrybos motoras nebeįsijungia, būtų galima pasirinkti ir iš kito teksto <...>* (sp. 1998).

IŠVADOS

1. Teksto spaudimas – vartosenos reiškinys, kai didesnius ar mažesnius nukrypimus nuo neutraliosios normos išprovokuoja konkretaus teksto garsiniai, leksiniai ar gramatiniai ypatumai: pats tekstas sudaro sąlygas vienokiai, o ne kitokiai raiškai. Tai kas kita negu motyvuotas normų laužymas, kai kodifikacijai nusižengiama sąmoningai, turint kokių nors stilistinių ar pan. tikslų.

2. Teksto spaudimas – įvairialypis reiškinys, apimantis visus kalbos lygmenis, ir gali būti nagrinėjamas kaip aprašomosios ir taikomosios kalbotyros (kalbos norminimo ir stilistikos) objektas.

3. Svarbiausios teksto spaudimo priežastys susijusios su kalbos raiškos priemonių vartojimo tikslingumu ir konkrečia jo išraiška – patogumu. Pagrindinės iš tų priežasčių dvi: 1) kalbos kondensacijos (ekonomiškumo) siekimas; 2) dviprasmiškumo vengimas.

4. Teksto spaudimas reiškiasi dviem būdais: 1) kalbos vieneto požymiai perkeliami ir kitam to teksto vienetui; 2) persigrupuoja kalbos vienetų funkcijos.

5. Teksto spaudimas palaiko ir aktualizuoja kalbos raiškos priemonių arsenale esančius variantiškus, tačiau ne visada norminius reiškinius. Galimi šio reiškinio padariniai – kalbos raiškos priemonių niveliacija (kaip raiškos glaudinimo padarinys) ir didesnis ar mažesnis nusižengimas kalbos normoms.

6. Teksto spaudimas padeda pastebėti besiklostančius naujus vartosenos polinkius, geriau perprasti nukrypimų nuo normų atsiradimo priežastis, todėl gali būti ženklas, kad reikia tiksliau apibrėžti pačias normas. Kartais tai yra normos kitimo prielaida. Kita vertus, jis gali būti puikus būdas stilistiniams efektams išgauti.

7. Teksto spaudimo kaip reiškinio tyrimas rodo, kad dėl vartosenoje atsirandančių nukrypimų nuo normų ne visada galima versti kaltę vartotojams: ir pati kalba, konkretus tekstas gali turėti savo áikščių.

Gauta 2007 05 08
Parengta 2007 05 25

Šaltinių sutrumpinimai

intern. – internetas

rš. – įvairūs rankraštiniai tekstai

sp. – periodinė spauda

šnek. – šnekamoji kalba

vert. – grožinės ir populiariamosios literatūros vertimai

Literatūra

Durand J. Sociolinguistic variation and the linguist. *French today. Language in its social context*. Ed. by Carol Sanders. Cambridge University Press, 1996. P. 257–285.

KancKP_e – *Kanceliarinės kalbos patarimai*. Internetinis leidimas. Sud. P. Kniūkšta. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007. www.kalbosnamai.lt

Klimavičius J. Recenzijos [Boris Arapovič ir Vera Mattelmeki. Biblija vaikams, 1992]. *Gimtoji kalba*. 1993. Nr. 10–11. P. 14–15.

Klimavičius J. *Motor-* ir *moto-*: tarptautiniai skoliniai ir lietuviški dariniai. *Kalbos kultūra*. 2005. Nr. 78. P. 90–110.

Kniūkšta P. Apie nukrypimus nuo kalbos normų. *Kalbos kultūra*. 1994. Nr. 66. P. 5–18.

KP G – *Kalbos patarimai*. Kn. 1: *Gramatinės formos ir jų vartojimas*. Teksto aut. Rita Miliūnaitė ir Aldona Paulauskienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.

- KP S1 – *Kalbos patarimai*. Kn. 2: *Sintaksė: 1. Linksnų vartojimas*. 2-as leid. Teksto aut. Vitas Labutis, Aldonas Pupkis ir Jonas Šukys. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- KP S2 – *Kalbos patarimai*. Kn. 2: *Sintaksė: 2. Prielinksnų ir polinksnų vartojimas*. Teksto aut. Jonas Šukys ir Aldonas Pupkis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- KPP – *Kalbos praktikos patarimai*. 2-as pataisytas ir papildytas leidimas. Sud. A. Pupkis, vyr. red. Z. Zinkevičius. Vilnius: Mokslo, 1985.
- Kučinskaitė A. Ar reikia *balsės,riebalsės?* *Mūsų kalba*. 1983. Nr. 4. P. 32–33.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Parengė Kazys Morkūnas, redagavo Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- Miliūnaitė R. *Lietuvių kalbos gramatikos norminimo pagrindai*. Serija *Opera linguistica Lithuanica*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003.
- Miliūnaitė R. Teksto spaudimas kaip naujų kalbos polinknių radimosi prielaida. *Jono Jablonskio konferencija „Lietuvių kalbos naujadara“*. *Pranešimų tezės*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 2004. P. 13–15.
- Эслон П. Значение аналогии для лингвистики. *Eesti rakenduslingvistika ühingu aastaraamat*. 2004. No. 1. C. 35–51.

RITA MILIŪNAITĖ

Text “pressure”

Summary

Text “pressure” is concerned with actual language usage resulting in greater or lesser deviations from codified neutral standard language norms. The deviations are due to phonic, lexical or grammatical peculiarities of the text, which determine a particular linguistic expression. The text “pressure” can hardly be related to motivated deviations from the codified norm, which is violated with a particular stylistic or any other intention in mind.

The article deals with a number of cases of text “pressure” in modern Lithuanian language usage. It also discusses the origins of the text “pressure” and its correlation with the language variability and analogy. Some consequences of the text “pressure” and its effect on the language norm are pointed out.

The main causes of text “pressure” are concerned with some pragmatic aspects of particular linguistic means of expression: 1) language condensation (economy); 2) ambiguity avoidance.

Text “pressure” is manifested in two modes of expression: 1) the features of a linguistic unit are transferred onto another unit of the text; 2) the functions of linguistic units in the text are redistributed.

Text “pressure” maintains and foregrounds language variables, i.e. language means that represent the linguistic potential and that often function in actual use outside the language norm. Text “pressure” may sometimes result in a simplification of linguistic expression and deviations from the standard norm. On the other hand, text “pressure” helps us identify new tendencies of current language usage and may sometimes become a prerequisite for the upcoming change in the language norm.